

УДК 94(55):621.039.5
БУРАКОВ Ю.В.,
САРАНЮК Н.В.

ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН

Досліджується проблема історії виникнення та розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран. Розглядаються питання історії створення іранської ядерної енергетики, участь і співпраця із зарубіжними країнами. Аналізуються зовнішньополітичні обставини, що сприяли розвитку іранської ядерної програми.

Ключові слова: іранська ядерна програма, атомна енергетика, міжнародні відносини, ядерна безпека.

Исследуется проблема истории возникновения и развития ядерной программы Исламской Республики Иран. Рассматриваются вопросы истории создания иранской ядерной энергетики, участие и сотрудничество с зарубежными странами. Анализируются внешнеполитические обстоятельства, которые сопутствовали развитию иранской ядерной программы.

Ключевые слова: иранская ядерная программа, атомная энергетика, международные отношения, ядерная безопасность.

The problem of arising and development of nuclear program of Islamic Republic of Iran is investigated. The following questions are considered the history of iranian nuclear energy development, participating and cooperation of foreign countries, turn of Tehran government to nuclear weapon developing, and foreign political factors contributing to iranian weapon development are analyzed.

Key words: iranian nuclear program, nuclear energy, international relations, nuclear security.

Постановка та актуальність проблеми. Розвиток ситуації на Близькому та Середньому Сході, й зокрема навколо іранської ядерної програми, останні роки залишається однією із головних міжнародних новин. Відомо, що Іран постійно підтримує курс на жорстку конфронтацію із США

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Саранюк Ніна Валентинівна, науковий співробітник, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ю.В. Бураков, Н.В. Саранюк, 2009

та нещодавно наголосив на необхідності “стерти Ізраїль з політичної карти світу”. На багатьох політичних форумах, зустрічах лідерів великих держав обговорюються наміри та дії Ісламської Республіки Іран (ІРІ), спрямовані на створення замкненого ядерного паливного циклу (ЯПЦ), а також реакцію на це окремих держав та міжнародної спільноти. Численні міжнародні експерти аргументовано доводять, що Тегеран стоїть на порозі створення ядерного арсеналу. Так, 14 грудня 2009 р. британська газета “The Times” повідомила, що Тегеран завершує випробування ключового компоненту, необхідного для створення атомної бомби. Газета посилається на секретні документи, отримані від анонімного джерела. Йдеться про завершення чотирирічного плану з тестування іранського нейтронного детонатора, який запускає ланцюгову реакцію вибуху [1]. Поява іранської ядерної зброї не лише призведе до непередбачуваної ситуації глобального характеру, що стосується стану і можливої зміни геополітичної обстановки в регіоні Близького та Середнього Сходу, а й матиме наслідки для всієї світової політики. Ця обставина багато в чому зумовлює актуальність винесеної у заголовок проблеми.

При усій багатоманітності аспектів вивчення історії виникнення та розвитку іранської ядерної програми (ІЯП) в історичній та політологічній літературі переважає аналіз внутрішніх процесів, які впливають на стан та перспективи розвитку ядерної програми Ірану, і меншою мірою – вивчаються міжнародні відносини, що призвели до появи цього явища.

Мета цього дослідження – висвітлити історію виникнення та розвитку ІЯП, проаналізувати міжнародні чинники, які вплинули на появу цієї проблеми. Дослідження базується на комплексі матеріалів, які включають документи та резолюції міжнародних організацій, насамперед – ООН і МАГАТЕ, які суттєво впливають на розвиток ІЯП. Документи міжнародних організацій публікуються, як правило, на офіційних сайтах цих організацій. Вагомою групою джерел виступають заяви, публічні виступи, статті, а також інтерв’ю державних діячів.

Проблема виникнення та розвитку ІЯП привертає увагу багатьох наукових центрів ближнього зарубіжжя, зокрема російських – Інституту сходознавства РАН, Інституту вивчення Ізраїлю та Близького Сходу, Московського центру Карнегі та інших. Російських дослідників здебільшого цікавить ІЯП у контексті російсько-іранських відносин (А. Арабатов, В. Лата, В. Сажин, І. Сафранчук, А. Хлопаков та ін.). Дослідники дальнього зарубіжжя здебільшого вивчають питання військового компонента іранської ядерної програми (Г. Сеймур, Р. Айнхорн, І. Валерштайн, Дж. Перковіч та ін.). Серед вітчизняних аналітиків слід відзначити роботи М. Кушніра, Н. Сіновець, Д. Кузьменка. Загалом можна констатувати: на історію зародження ІЯП недостатньо звертається уваги, що певною мірою спотворює причини виникнення та розвитку проблеми.

Історію ІЯП не можна відокремлювати від загального розвитку атомної енергетики. Як відомо, із пуском 27 червня 1954 р. першої у світі атомної електростанції (АЕС) у м. Обнінську (СРСР) розпочалася історія світової ядерної енергетики. До цього енергія атомного ядра використовувалася, переважно, з воєнною метою. Введення в експлуатацію першої АЕС ознаменувало відкриття нового напрямку в енергетиці, який отримав визнання на 1-й Міжнародній науково-технічній конференції з мирного використання атомної енергії (серпень 1955 р., Женева). На Заході перша АЕС промислового призначення була введена в експлуатацію в 1956 р. у Колдер-Холлі (Великобританія), а наступного року – в Шиппінгорті (США). У 1957 р. було засновано Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) з метою сприяння широкому використанню ядерної енергетики у мирних цілях. Важливим завданням цієї міжнародної організації було забезпечення безпеки при використанні атомної енергії [2].

У тому ж 1957 році була підписана угода між шахиншахським урядом Ірану та США про співробітництво у мирному використанні атомної енергії в рамках американської програми “Атом для миру”. Ця програма пропонувала допомогу з боку США у розвитку мирної ядерної енергетики

у вигляді постачання устаткування та підготовки спеціалістів-ядерників в обмін на право моніторингу та інспектування об'єктів ядерної енергетики. Проте у 50–60-х роках ХХ ст. Іран перебував у важкому економічному становищі, рівень розвитку держави не дозволяв зайнятися перспективними проектами. Все змінилося на зламі 60–70-х рр. у ході проведення широкої програми модернізації, яка отримала назву “біла, шахська революція” в Ірані.

У 1974 р. була прийнята програма диверсифікації енергетичної бази, пріоритетним напрямом якої було визначено розвиток атомної енергетики. Це зумовлено результатами оцінки національних запасів нафти (близько 17 млрд тонн) та прогнозом видобутку нафти (вітчизняні родовища мали бути вичерпані до 2042 р.). Програмою передбачалося побудувати 23 атомних реактори загальною потужністю понад 20 Мвт [3]. Паливо планувалося закупляти у ФРН, Франції та США. У подальшому передбачалося власне виробництво палива для ядерних реакторів на основі розвіданих уранових родовищ. У 1985 р. був розвіданий урановий рудник Саганд (у 100 км від м. Єзд) [4].

Значна кількість іранських спеціалістів отримала освіту і відповідну підготовку в галузі ядерної фізики у США, Великобританії, Бельгії, ФРН, Італії, Франції, Швейцарії. В якості головних партнерів із розбудови ядерної енергетики розглядалися ФРН, Франція та США.

У 1974 р. Іран підписав угоду із західнонімецькою фірмою “Kraftwerk Union” (KWU) про будівництво двох ядерних реакторів PWR (Pressured Water Reactor) потужністю 1300 Мвт на півдні країни, поблизу м. Бушер на березі Перської затоки.

Антишахська ісламська революція 1978–1979 рр., а пізніше ірако-іранська восьмирічна війна, яка розпочалася у 1980 р., внесла корективи і на певний час відклала втілення іранської ядерної програми у життя. Ірако-іранська війна, найдовша в історії ХХ ст., призвела до загибелі мільйона людей, позбавила даху над головою 4 млн осіб, матеріальні втрати сторін склали близько 600 млрд дол. США [5, 126]. Під час ірако-іранської війни об'єкти будівництва АЕС в Бушері декілька разів бомбардувала іракська авіація.

У середині 1980-х років духовні лідери ісламістського Ірану повернулися до проблем ядерної енергетики та створення ядерної зброї. Виникнення ідеї створення ядерної зброї та її активне впровадження багато аналітиків пов'язують із застосуванням Іраком хімічної зброї проти іранських військ. Використання зброї масового знищення в ході ірако-іранської війни не знайшло широких відгуків протесту у світі. Це спонукало Іран активно розробляти проект створення власної атомної бомби.

У зв'язку із загостренням відносин із Заходом, з антиамериканською та антирадянською риторикою духовних лідерів нового режиму, Тегеран змушений був в основному спиратися на власні сили. Після відродження ядерних досліджень, вирішуючи питання забезпечення країни відповідними фахівцями, керівництво ІРІ сконцентрувало свою увагу на двох напрямках: повернення фахівців, які виїхали за кордон, і підготовку нових молодих іранських спеціалістів у закордонних вузах і науково-дослідницьких установах [6, 5–6].

І все ж без співробітництва з іншими державами Іран не зміг би реалізувати не тільки військову, але й мирну ядерну програму. У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. певний інтерес до проблем Ірану виявила Аргентина. Інтерес цей виявився, зокрема, у постачаннях ядерного палива й сердечника (ядра) для реактора у Тегеранський університет на суму в 5,5 млн дол. Аргентина також погодилася прийняти на навчання в Інститут ядерних досліджень іранських технічних фахівців.

Зробила свій невеликий внесок у розвиток ІЯП і Швейцарія. Швейцарські компанії у 1991 р. забезпечили ІРІ технологіями створення газових центрифуг. Крім того, в 1993 р. іранці закупили у швейцарських фірм “Agie” і “Charmilles technologies” електричні розрядники. Ці прилади використовуються для різання важких металів, а також можуть застосовуватися для створення газових центрифуг і виробництва компонентів ядерної зброї [7, 310].

Також Іран домовився про співробітництво з Іспанією. У 1990 р. Іран підписав з Іспанією протокол про завершення

робіт на Бушерській АЕС і поставки ядерного палива. Співробітництво з Іспанією було припинено під тиском США [8, 8].

Активно проводили наукові розробки щодо створення власної ядерної бомби Пакистан та Індія. У 1987 р. Іран і Пакистан домовилися про співпрацю в галузі центрифугального збагачення урану. З 1989 р. почалися таємні поставки компонентів центрифуг і пов'язаної з ними технічної документації в Іран, які тривали, за даними МАГАТЕ, до 1996 р. [9]. Сприяння з боку Пакистану дозволило Ірану отримати детальні креслення компонентів центрифуг та їх зборки, специфікації для виробництва компонентів центрифуг і центрифугальних зборок, технічну документацію про виробничі можливості центрифуг. У січні 2004 р. був звільнений від обов'язків радника прем'єр-міністра Пакистану із ядерних програм Абдул Кадир Хан – “батько” пакистанської атомної бомби, який визнав, що передавав ядерні технології Ірану, Лівії та КНДР [9].

Різко критикуючи комуністичну ідеологію, іранські лідери прагнули до співробітництва в ядерній сфері із комуністичними державами – КНДР та КНР. Відносини між ІРІ та КНДР покращились у другій половині 1980-х рр. Це торкнулося в першу чергу сфери військового ракетно-ядерного співробітництва. У січні 1990 р. між Іраном і Північною Кореєю було підписано угоду про наукове співробітництво в ядерній галузі та передачу військової технології звичайного призначення. При цьому Північна Корея неодноразово заявляла про те, що ядерне співробітництво з Іраном ведеться винятково у мирних цілях. Північна Корея сприяла Ірану в будівництві й доставці мініатюрного нейтронного реактора. Пуск реактора відбувся 1 червня 1994 р. 21 лютого 1993 р. Іран і Північна Корея підписали контракт щодо поставки двох реакторів потужністю 300 Мвт кожний. У вересні 1995 р. Північна Корея ухвалила рішення про денонсацію контракту з політичних і економічних причин [10, 27]. Можна припустити, що денонсація контракту була обумовлена активізацією діалогу між КНДР і США. Останні обіцяли КНДР економічну допомогу у випадку припинення розробки ядерної зброї. Скоріше за все, між США і КНДР

була досягнута також домовленість про припинення вищезгаданої угоди з Ісламською Республікою Іран.

Після падіння шахського режиму значно похвалилися відносини між ІРІ та КНР, адже ісламська влада стала опонентом встановлення американської і радянської гегемонії у стратегічно важливих регіонах Близького Сходу і Перської затоки. Протокол про співробітництво між Китаєм і Іраном в галузі атомної енергетики був підписаний у вересні 1992 р. під час офіційного візиту президента ІРІ Хашемі-Рафсанджані до Пекіна. За угодою Китай передав в Ісфаханський центр ядерних досліджень устаткування й ядерні установки для науково-дослідницької роботи. У лютому 1993 р. Китай і Іран підписали угоду про побудову двох 300-мегаватних ядерних реакторів на території ІРІ [3, 8].

У середині 90-х рр., з подальшим збільшенням темпів росту китайської економіки і покращенням китайсько-американських економічних відносин, Китай усе більше почав прислухатися до вимог США, спрямованих на згортання співпраці з Іраном у ядерній і ракетній галузях. У жовтні 1997 р. ірано-китайське співробітництво в галузі ядерної енергетики обговорювалося під час переговорів керівників США і КНР. Лідер Китаю погодився на пропозицію США припинити участь у реалізації ядерної програми Ірану, у відповідь США зняли обмеження зі своїх фірм на продаж КНР технологій, необхідних для вдосконалення ядерної інфраструктури країни [11, 70].

Практично повне згортання ірано-китайського співробітництва в галузі ядерних технологій припадає на 1997–98 рр. Зауважимо, що припинення співробітництва торкнулося винятково ядерної сфери. Загалом відносини між ІРІ й КНР збереглися на досить високому рівні, тому що складові цих відносин особливо важливі для обох сторін.

Згортання ядерних контактів із КНР у цей час компенсувалося налагодженням активної співпраці з одним із лідерів у сфері ядерних технологій – Росією. Довгострокова програма торгово-економічного й науково-технічного співробітництва між СРСР і ІРІ, підписана у 1989 р. М. Горбачовим і А. Хашемі-Рафсанджані, заклала основи розвитку двосторонніх

відносин – спочатку радянсько-іранських, а потім і російсько-іранських. Ця угода, крім всього іншого, припускала співробітництво двох країн у галузі атомної енергетики [8, 8].

У серпні 1992 р. між Ісламською Республікою Іран і Російською Федерацією була підписана угода “Про використання ядерної енергії у мирних цілях” [8, 9]. У наступні роки одержали реалізацію два напрямки співробітництва, зафіксовані в Угоді: будівництво та експлуатація енергетичних реакторів і навчання іранського персоналу [12].

Головна увага сторонами приділялася будівництву АЕС в Ірані. Положення контракту про завершення будівництва першого енергоблока АЕС у Бушері були погоджені наприкінці вересня 1994 р. За контрактом Росія одержала замовлення на добудову АЕС у Бушері та установку російського реактора ВВЕР-1000 потужністю 1000 Мвт. Вартість будівництва тільки першого ядерного енергоблока Бушерської АЕС оцінювалася приблизно до 1 млрд дол. США. Передбачалося, що в майбутньому Росія зможе доставити в Іран ще три реактори. Один – 1000 Мвт і два – по 440 Мвт кожний. У серпні 1995 р. між російською та іранською сторонами було досягнуто згоди про поставки російського ядерного палива для іранської АЕС у Бушері в період 2001–2011 рр. на суму 30 млн дол. США щорічно [3, 10]. Проте ядерне паливо в Іран так і не надійшло, що спочатку було викликано двома обставинами: відмовою Ірану підписати протокол про повернення відпрацьованого ядерного палива назад у Росію й затримкою у завершенні будівництва самої АЕС. Нагадаємо, що російська сторона на момент підписання угоди про будівництво Бушерської АЕС зобов’язалася здати перший енергоблок через 55 місяців після початку будівництва. Через різні обставини дата пуску значно відсунулася: наприкінці 2009 р. проходять випробування окремих вузлів.

Слід зазначити, що співробітництво ІРІ із зарубіжними державами проходило виключно у рамках мирного використання атому. Прямих доказів використання компонентів ядерної енергетики для створення атомної бомби Іраном немає. Мабуть, варто погодитись із думкою завідуючого

аналітичним відділом Інституту політичного воєнного аналізу О. Храмчихінім, що “всі дані про іранську ядерну програму є загалом оцінками лише експертів й не більше того. З іншого боку, немає жодних сумнівів, що Іран прагне створити ядерну зброю. Наслідки: він, очевидно, її створить, якщо тільки Ізраїль не нанесе по ньому удар. Цілком вірогідно, що він це зробить” [1].

Однією із особливостей ядерної програми Ірану є те, що багато країн на різних етапах її реалізації були залучені до цієї програми. Цей факт своєю чергою знижує ймовірність повноцінного контролю ІРІ з боку міжнародного співтовариства щодо дотримання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Коли 1970 р. ДНЯЗ набув чинності, він був спрямований на обмеження кількості держав, які мають ядерну зброю, до п'яти (США, СРСР, Велика Британія, Франція та Китай). Загалом, Договір виявився успішним. Чимало людей, зокрема й президент Джон Кеннеді, вважали у 60-х роках, що до сьогодні з'являться десятки країн із ядерною зброєю та існуватиме висока ймовірність її використання. На щастя, цього не сталося.

З 1970 р. три держави, які ніколи не підписували угоди, отримали ядерну зброю (Індія, Ізраїль і Пакистан). Крім того, Північна Корея порушила свої зобов'язання за договором і здійснила вибух двох пробних зразків. Програма Ірану щодо ядерної зброї сьогодні викликає нові побоювання того, що глобальний режим непоширення може бути порушений. За такої кількості держав, з якими Іран у різні періоди своєї історії співпрацював у галузі ядерної енергетики і в яких купував озброєння й технології, немає впевненості, що якась із цих країн не надасть Ірану технологій, які можна застосовувати у військовій ядерній програмі.

Мабуть, ні у кого не може викликати сумніву та обставина, що зусилля США з нейтралізації ядерних амбіцій Ірану стали основним фокусом американської політики нерозповсюдження протягом десятиліть [13, 201]. Про те, що ця політика США викликана більшою мірою геополітичними міркуваннями, ніж ідеєю не допустити поширення ядерної зброї, свідчить хоча б той факт, що поза рамками такої

“турботи” фактично залишається великий регіональний сусід ІРІ – Пакистан, який у 1998 р. услід за Індією провів випробування своєї ядерної зброї, остаточно нуклеризувавши регіон Південної Азії, названий у свій час Б. Клінтоном “найнебезпечнішим місцем на Землі” [14, 39].

Висновки. Застосування Іраком хімічної зброї проти Ірану під час війни 1980-х років не зустріло одностайного осуду та протидії великих держав та світової спільноти, що з боку Заходу пояснювалося ворожим ставленням до іранського режиму. Для Тегерана це послужило серйозним імпульсом щодо розвитку ядерних технологій подвійного призначення, що користується широкою підтримкою всього народу.

Серед причин прагнення Ірану до володіння передовими атомними технологіями слід відзначити історичний досвід, пов’язаний із військовими операціями НАТО і США недавніх років. Іранське керівництво добре засвоїло уроки Югославії та Іраку, де за відсутності засобів ядерного стримування були замінені неугодні політичні режими. Водночас у Північній Кореї не менш одіозний для Заходу режим зберіг своє становище, створивши спочатку віртуальний, а потім і реальний стримувальний засіб у вигляді декількох ядерних вибухових пристроїв. Іран зараз, як і в часи шаха, розглядає розвиток атомних технологій не тільки як засіб стримування, але й як елемент національного престижу та атрибут регіонального гегемонізму на Близькому та Середньому Сході, а в перспективі, можливо, – лідерства в усьому ісламському світі. Унікальна можливість різко поліпшити ситуацію навколо Ірану (що, імовірно, позначилося б і на ядерній програмі Ірану) була упущена Вашингтоном в кінці 2001 р. і на початку 2002 р. Тоді помірний іранський уряд надав серйозну допомогу операціям антитерористичної коаліції в Афганістані і неодноразово подавав сигнали про прагнення нормалізувати відносини із США, але вони не були почуті Вашингтоном.

Нещодавнє оголошення про секретну лабораторію із збагачення урану, розташовану на одній із військових баз Ірану, загострило зусилля президента США Барака Обами поставити питання про непоширення ядерної зброї на

перше місце на світовому порядку денному. У вересні 2009 р. як в ООН, так і на саміті G-20 у Піттсбургу, чимало країн висловили свою згоду працювати над ядерною програмою Обама. Однак у розпал цих зустрічей відкрився факт секретного будівництва Іраном другої секретної лабораторії зі збагачення урану, що має відповідний для створення бомби потенціал для виробництва урану. На початку жовтня 2009 р. іранські чиновники зустрілися в Женеві з парламентаріями Ради Безпеки ООН (плюс Німеччина) та домовилися про те, щоб МАГАТЕ отримало можливість інспектувати цей секретний завод [15]. Крім того, іранці заявили, що вони експортуватимуть свій наявний низькозбагачений уран для його подальшого збагачення до рівня ядерного палива за межі Ірану. Якщо ці заходи будуть вжиті, це будуть важливі кроки. Існує широко поширене побоювання того, що Іран відмовиться від Договору про непоширення ядерної зброї і використає свої лабораторії зі збагачення урану для створення ядерної зброї. Якщо це станеться, ми станемо свідками небувалого загострення міжнародної ситуації у регіоні.

1. Режим доступу: http://www.russia.ru/video/news_9018/.
2. Режим доступу: <http://atomas.ru/histori.html>.
3. Хлопков А. Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях / А. Хлопков // Научные записки Центра политических исследований в России. – 2001. – № 18. – С. 5.
4. Задонский С.М. Разведка урановых месторождений в Иране / С.М. Задонский. – Режим доступу: www.iimes.ru/rus/stat/2009/05-08-09b.htm.
5. Ниязатов Ш.А. Ирано-иракский конфликт. Исторический очерк / Ш.А. Ниязатов. – М.: Наука, 1989. – 176 с.
6. Агаев С.Л. Иран между прошлым и будущим. События. Люди. Идеи / С.Л. Агаев. – М.: Политиздат, 1987. – 319 с.
7. Кушнір М.О. Проблемні країни регіону та міжнародна безпека. Іранський чинник у міжнародній політиці / М.О. Кушнір Близький Схід: міжнародна політика, регіональні відносини та перспективи для України / [За ред. Б. Парахонського]. – К.: Фоліант, 2008. – 457 с.
8. Сафранчук И. Ядерные и ракетные программы Ирана и безопасность России: рамки российско-иранского сотрудничества / И. Сафранчук // Ядерный контроль: Научные записки ПИР-Центра. – 1998. – № 8.
9. A.Q. Khan & Iran. Weapons of Mass Destruction. – Режим доступу: Global Security. org. <http://www.globalsecurity.org/wmd/world/iran/khan-iran.htm>.

10. Пикаев А.А. Иранский ядерный пазл / А.А. Пикаев. – М.: Международная жизнь, 2008.
11. Юлдашева Г.И. Ирано-американские отношения: история и современность / Г.И. Юлдашева // США-Канада. – М.: Наука, 2008. – № 3(459). – 219 с.
12. Михайлов В.Н. Домыслы и факты о сотрудничестве России и Ирана в области мирного использования атомной энергии / В.Н. Михайлов. – Режим доступа: <http://www.iss.niit.ru/70/art-047.htm>.
13. Сіновець Н.О. Близькосхідна політика США, ЄС та РФ. Взаємодія та конкуренція / Н.О. Сіновець // Близький Схід: міжнародна політика, регіональні відносини та перспективи для України / [За ред. Б. Парахонського]. – К.: Фоліант, 2008. – 457 с.
14. Режим доступа: Programme for promoting Nuclear Non-proliferation and Newsbrief // <http://www.ppnn.soton.ac.uk/nb52.pdf>.
15. Най-мол. Дж. С. Ядерна програма Обама / Дж. С. Най-мол. – Режим доступа: // <http://ukrslovo.net/> Tuesday, December 15, 2009.

Надійшла до редколегії 25.10.2009.